

Kerk interieurs in Neder land

W BOOKS

Museum Catharijneconvent
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Kerk
interieurs
in
Neder
land

Kerk interieurs in Neder land

Redactie

Museum Catharijneconvent

Marc de Beyer

Pia Verhoeven

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Albert Reinstra

Fotografie

Arjan Bronkhorst

Uitgever

WBOOKS

Inhoud

13	VOORWOORD Marieke van Schijndel en Cees van 't Veen
17	VAN ROMAANS TOT REFODOME Duizend jaar Nederlandse kerkinterieurs Justin Kroesen en Sible de Blaauw
	MIDDELEEUWEN
40	1 Maastricht Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw Sterre der Zee
44	2 Utrecht Pieterskerk
46	3 Oldenzaal Basiliek van de H. Plechelmus
50	4 Britsum Johanneskerk
52	5 Utrecht Domkerk
56	<i>Interview Toos van Rijn – koster-beheerder</i>
58	6 Krewerd Dorpskerk
62	7 Roermond Onze-Lieve-Vrouwe-Munsterkerk
66	8 Leiden Kapel van het Sint-Anna Aalmoeshuis
68	9 Zutphen Walburgiskerk
72	<i>Interview Hetty Bronder-Oskamp en Herman van Bosheide – kerkbestuurders</i>
74	10 Venray Sint-Petrus' Bandenkerk
78	11 Breda Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk
82	12 's-Hertogenbosch Sint-Janskathedraal
86	13 Ter Apel Kloosterkerk
90	14 Kampen Sint-Nicolaas- of Bovenkerk
92	15 Gouda Sint-Janskerk
96	<i>Interview Marco Batenburg en Gerrit Vreugdenhil – predikanten</i>
98	16 Haarlem Grote of Sint-Bavokerk
102	17 Nisse Mariakerk
104	18 Hall Ludgeruskerk
	ZEVENTIENDE EEUW
108	19 Maassluis Grote Kerk
112	20 Hilvarenbeek Sint-Petrus' Bandenkerk
114	21 Enkhuizen Zuiderkerk
118	22 Haarlem Nieuwe Kerk
120	23 Leiden Kerk van de Evangelisch-Lutherse gemeente
122	<i>Interview Adriana van Haften en Matthijs Noort – huwelijkspaar</i>
124	24 Edam Grote Kerk
128	25 Amsterdam Portugese Synagoge
132	<i>Interview Rebecca Dyer Szabo en Vieri Salvadori – toeristen</i>
134	26 Amsterdam Oude Kerk
138	27 Middelburg Oostkerk
140	28 Alkmaar Remonstrantse Kerk
142	29 Groningen Nieuwe Kerk
146	30 Montfoort Grote of Sint-Janskerk
148	31 Alphen aan den Rijn Oudshoornse Kerk
150	32 Westzaan Zuidervermaning

- 154 **33** Midwolde **Dorpskerk**
 158 **34** Kimsward **Laurentiuskerk**
 162 *Interview Reinder Politiek – vrijwilliger*
 164 **35** Grave **H. Elisabethkerk**
 168 **36** Noordwolde **Dorpskerk**
 170 **37** Bleiswijk **Dorpskerk**
 174 **38** Haarlem **Doopsgezinde Kerk**
 176 **39** Sint-Annaparochie **Van Harenskerk**
 178 **40** Amsterdam **HH. Joannes- en Ursulakerk**
 180 **41** Workum **Doopsgezinde Kerk**
 182 **42** Zaandam **H. Maria Magdalenakerk**

ACHTTIENDE EEUW

- 186 **43** Thorn **Kapel van Onze-Lieve-Vrouw onder de Linden (Loretokapel)**
 188 **44** Breukelen **Pieterskerk**
 192 **45** 's-Gravenhage **HH. Jacobus en Augustinuskerk**
 196 *Interview Lizan ten Have en Adriaan Snijders – parochianen*
 198 **46** 's-Grevelduin-Capelle **Hervormde Kerk**
 200 **47** Watergang **Hervormde Kerk**
 202 **48** Velp **Kapel van het kapucijnenklooster Emmaüs**
 204 **49** Dordrecht **Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk**
 208 **50** Neeritter **H. Lambertuskerk**
 210 *Interview Alwin van Hees – adviseur historische interieurs van de Monumentenwacht*
 212 **51** Middelstum **Sint-Hippolytuskerk**
 216 **52** Houthem-Sint Gerlach **Sint-Gerlachuskerk**
 218 **53** Pieterburen **Petruskerk**
 220 *Interview Hans Fidom – organist*
 222 **54** Zeist **Kerkzaal van de Evangelische Broedergemeente**
 224 **55** Sexbierum **Sixtuskerk**
 226 **56** Thorn **Sint-Michaëlkerk**
 230 **57** Hoorn **Kerk van de Evangelisch-Lutherse Gemeente**
 234 **58** Mantgum **Mariakerk**

NEGENTIENDE EEUW

- 240 **59** Veenhuizen **Koepelkerk**
 242 **60** Udenhout **Sint-Lambertuskerk**
 244 **61** Waspik **Sint-Bartholomeuskerk**
 246 **62** Vierakker **Sint-Willibrorduskerk**
 250 **63** Oudenbosch **Basiliek van de HH. Agatha en Barbara**
 254 **64** 's-Gravenhage **Sint-Jacobuskerk**
 256 **65** Thesinge **Gereformeerde Kerk**
 258 **66** Utrecht **Sint-Willibrorduskerk**
 262 **67** Sittard **Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart**
 266 **68** Katwijk aan Zee **Nieuwe Kerk**
 268 **69** Amsterdam **Basiliek van de Heilige Nicolaas**
 270 *Interview Persia Mecedes – parochiaan van de Spaanstalige katholieke geloofsgemeenschap in Amsterdam*

- 272 **70** Geldrop **H. Brigidakerk**
 274 **71** Groningen **Sint-Jozefkerk**
 276 **72** Apeldoorn **Grote Kerk**
 280 **73** Helmond **Sint-Lambertuskerk**
 282 **74** Rotterdam **Arminiuskerk**
 286 **75** Utrecht **Huiskapel van de rooms-katholieke aartsbisschop van Utrecht**
 288 *Interview Wim Eijk – aartsbisschop van Utrecht*

TWINTIGSTE EEUW

- 292 **76** Utrecht **Gertrudiskathedraal**
 296 **77** IJmuiden **Nieuwe Kerk**
 298 **78** Cuijk **Sint-Martinuskerk**
 300 **79** Scheveningen **Nieuwe Badkapel**
 302 **80** Heilig Landstichting **Cenakelkerk**
 306 **81** Dordrecht **Christelijke Gereformeerde Kerk**
 310 **82** Waalwijk **Sint-Jan de Doperkerk**
 314 **83** Rotterdam **Waalse Kerk**
 316 **84** Scheveningen **Antonius Abtkerk**
 320 **85** Enschede **Synagoge**
 324 **86** Leiden **HH. Fredericus- en Odulfuskerk**
 328 **87** Amsterdam **Heilige Martelaren van Gorcumkerk**
 330 **88** Bergen op Zoom **Ontmoetingskerk**
 334 **89** Haarlem **Kathedrale Basiliek Sint-Bavo**
 338 **90** Amsterdam **Raw Aron Schuster Synagoge**
 342 **91** Andijk **Gereformeerde Kerk**
 346 **92** Groot Genhout **Sint-Hubertuskerk**
 350 **93** Amstelveen **Kruiskerk**
 352 **94** Nederweert **H. Gerardus Majellakerk**
 356 **95** Ochten **Hervormde Kerk**
 358 **96** Vaals **Abdijkerk Sint-Benedictusberg**
 360 **97** Alphen aan den Rijn **Goede Herderkerk**
 362 **98** Amsterdam **Thomaskerk**
 366 **99** 's-Gravenhage **Pastoor Van Arskerk**
 370 **100** Almere Haven **De Goede Rede**
 374 *Interview Arjan Bronkhorst – fotograaf*

- 378 OVERZICHT KERKEN
 389 GLOSSARIUM
 392 PERSONENREGISTER
 394 VERANTWOORDING
 396 COLOFON

Voorwoord

Dit boek neemt u mee door duizend jaar Nederlandse cultuurgeschiedenis aan de hand van honderd kerkinterieurs. Van het verstilde middeleeuwse dorpskerkinterieur in het Groningse Krewerd tot de rijke negentiende-eeuwse binnenkant van de Sint-Willibrorduskerk in Utrecht, en van de romaanse Plechelmus in Oldenzaal tot het strakke betonnen interieur van de Abdijkerk in Vaals. Deze afspiegeling van de rijke geloofstradities van ons land is exemplarisch en indrukwekkend. Een katholieke, protestantse en joodse stam met vele loten. Elk met hun eigen beeldtaal, ruimtelijke vormen en liturgische gebruiken. Vele kerkbouwmeesters, kunstenaars en ambachtslieden van naam hebben religieuze ideeën in lijn met hun tijd in ex- en interieurs vormgegeven. Zo ontstond een bijzondere categorie van gebouwen, met binnenruimten die zeer verscheiden zijn van vorm en omvang, maar een uitzonderlijke zeggingskracht hebben.

In dit boek willen de ruim vijftig auteurs en onderzoekers, samen met fotograaf Arjan Bronkhorst, de inwendige pracht van ons kerkenbezit en de intrigerende verhalen daaromheen met u delen. De zorgvuldige selectie van honderd kerkinterieurs is gebaseerd op (kerk)historische en kunsthistorische aspecten, liturgische en gebruikswaarden, alsook op gaafheid en representativiteit. Bij dit proces heeft een brede groep deskundigen van kerkelijke instellingen en uit het erfgoedveld nauw samengewerkt om tot een evenwichtig overzicht te komen.

Ondanks de voortschrijdende secularisatie die zich in de gehele westerse wereld – en dus ook in ons land – voltrekt, zijn veel kerken nog gewoon in gebruik voor de eredienst.

Daarnaast is steeds vaker sprake van gepast nevengebruik, vaak op sociaal en cultureel vlak. Elk kerkbezoek maakt mensen deelgenoot van de aantrekkingskracht van het bijzondere interieur en zijn aankleding. Ook mensen zonder een kerkelijke achtergrond kunnen grote waardering opbrengen voor kerkelijke architectuur. Zij voelen zich aangetrokken tot het geloofsmysterie, het markante karakter van binnen- en buitenkant, of het historische ankerpunt dat veel kerken typeert. Soms koestert men nog de band die is ontstaan door de persoonlijke gebeurtenissen die in de kerk, hún kerk, kracht zijn bijgezet.

Museum Catharijneconvent, initiatiefnemer van dit project, en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, initiatiefnemer van de Agenda Toekomst Religieus Erfgoed, hebben zich samen sterk gemaakt voor de ontwikkeling en uitgave van dit boek. Museum Catharijneconvent doet dit vanuit haar functie als nationaal museum en kenniscentrum voor religieus erfgoed. De Rijksdienst participeert vanuit zijn politieke opdracht om met een programma Historische Interieurs dit thema nader te verkennen. Verschillende organisaties zijn sindsdien enthousiast aangehaakt, onder meer met ruimhartige financiële bijdragen, met name van kerkenverzekeraar Donatus en het Fentener van Vlissingen Fonds. Daarnaast hebben ook de Nederlandse kerken, de Radboud Universiteit Nijmegen, de Rijksuniversiteit Groningen en diverse kennis- en erfgoedinstellingen op andere wijze een waardevolle bijdrage geleverd. De vele kerkeigenaren en vrijwilligers waren van groot belang voor de totstandkoming van dit boek. Zij waren uiterst gastvrij en stelden de auteurs en fotograaf in de gelegenheid om de kerken in alle rust te bekijken en te fotograferen.

Van romaans tot refodome

Duizend jaar Nederlandse kerkinterieurs

Justin Kroesen en Sible de Blaauw

Zo vertrouwd als we zijn met de buitenkant van kerken, zo onbekend zijn ons hun interieurs. In hun zomervakantie bezoeken Nederlanders graag kerken in het buitenland, maar in eigen land doen ze dat veel minder. Het doel van dit boek is een groot publiek in aanraking te brengen met de schoonheid en waarde van duizend jaar Nederlandse kerkinterieurs – waarbij ‘interieur’ is opgevat als de optelsom van binnenarchitectuur en inrichting. De geselecteerde voorbeelden bieden als een staalkaart inzicht in de rijkdom en verscheidenheid van kerkinterieurs in Nederland en nodigen de lezer uit om ze in werkelijkheid te gaan bezoeken. Wie kerken binnegaat, zal ontelbare cultuurschatten ontdekken. Wanneer we de kerkinterieurs leren ‘lezen’, wordt de kerk een soort tijd-machine waarmee we een reis kunnen maken naar het nabije of verdere verleden. Afhankelijk van onze belangstelling kunnen dat de middeleeuwen zijn, of de tijd van de Reformatie, de periode van de Republiek, de Franse tijd, de negentiende eeuw of het verzuilde Nederland van onze (groot)ouders. We zullen ontdekken dat in veel kerken sporen te zien zijn uit verschillende tijdperken naast elkaar, als in een gelaagd bodempakket dat bij het afpellen geleidelijk zijn geheimen prijsgeeft.

In verrassend veel kerken overal in Nederland lijkt de tijd haast te hebben stilgestaan. Uit de middeleeuwen zijn meer interieurresten bewaard dan vaak wordt gedacht, in de vorm van bijvoorbeeld beelden, schilderijen, koorbanken of stenen en houten afscheidingen. Van een flink aantal kerken is de inrichting uit de zeventiende eeuw nog vrijwel intact; hier kunnen we als het ware zo binnenstappen in de wereld van Rembrandt en Spinoza. Het openbare leven in een groot

deel van wat nu Nederland is, werd toen bepaald door het calvinisme. Maar dat is niet het hele verhaal. In Amsterdam verrees een synagoge die zich in luister kon meten met de grote protestantse stadskerken. Onder anderen doopsgezinden en katholieken kwamen clandestien bijeen in zogenoemde ‘schuilkerken’, waar de naar binnen gekeerde atmosfeer nog altijd voelbaar is. In de negentiende eeuw mocht de Rooms-Katholieke Kerk zich na eeuwen van achterstelling overal weer openlijk manifesteren, en dit deed zij op veel plaatsen in de vorm van monumentale neogotische kerken waarvan de inrichting een indrukwekkende eenheid vormt met de architectuur. Jongere kerkinterieurs weerspiegelen de stijlontwikkelingen van de afgelopen eeuw, van historiserend rond 1900 via expressionistisch in de jaren twintig tot zakelijk tijdens de Wederopbouw. Ook gaven nieuwe opvattingen over de eredienst hier en daar aanleiding tot originele architectonische oplossingen.

Bij de studie van kerken en hun interieurs is het gebruik van enkele vaktermen onvermijdelijk. Veel van deze begrippen zijn opgenomen in de woordenlijst achter in dit boek, maar enkele komen zo vaak voor, dat ze het verdienen om hier, in de inleiding tot dit boek, kort te worden toegelicht.

Kerkgebouwen kunnen in omvang sterk uiteenlopen – van de monumentale bisschopskerk ofwel ‘kathedraal’ tot de eenvoudige dorpskerk op het platteland. Daarnaast kent de katholieke traditie ook kloosterkerken, die primair worden gebruikt door de ordegeestelijkheid. Middeleeuwse kerken, evenals veel rooms-katholieke kerken uit latere eeuwen, bestaan uit een ‘koor’ – een ruimte die in principe voorbehouden blijft aan de geestelijkheid – en een ‘schip’ – dat fungeert als de ruimte voor de gewone gelovigen (leken).

Het interieur van de Sint-Hippolytuskkerk in Middelstum toont zowel het katholieke als protestante verleden.

* Kerken met een * zijn elders in dit boek uitvoeriger besproken.

2 | Pieterskerk

Grafkerk van bisschop Bernold

Elizabeth den Hartog

De Pieterskerk is in de elfde eeuw gesticht door bisschop Bernold (1027-1054) van Utrecht. Ondanks allerlei ingrepen en het verlies van de twee weststorens tijdens een tornado in 1674 heeft deze kerk zonder enige twijfel een van de best bewaarde romaanse kerkinterieurs in Nederland. De kerk werd in 1048 ingewijd en verbonden met een college van kanunniken, geestelijken die de koördinsten in de kerk verzorgden. Kanunniken leefden volgens een orderegels onder het gezag van een proost, maar anders dan monniken trokken ze zich niet uit de wereld terug en hadden ze inkomsten. In de elfde eeuw leefden de kanunniken gezamenlijk in de kapittelbebouwing die rond het kloosterpand aan de zuidzijde van de kerk gelegen was. Behalve de Pieterskerk heeft Bernold in Utrecht ook de Janskerk en de Paulusabdij op zijn naam staan, alsmede de Lebuïnuskerk in Deventer. In de Pieterskerk was op de triomfboog tussen schip en koor een (naderhand verwijderde) schildering te zien van de bisschop met twee van de door hem gestichte kerken aan zijn voeten en twee op de arm. Dat de bisschop hier zo prominent in beeld was gebracht, duidelijk zichtbaar vanuit het schip, was niet zomaar. Bernold lag namelijk niet in de naast de Dom gelegen Salvatorkerk begraven, zoals gebruikelijk voor de Utrechtse bisschoppen, maar in de kruising van

de Pieterskerk, ter hoogte van de huidige kansel in het toenmalige laagkoor met het koorgestoelte van de kanunniken. In 1952 is de opgegraven sarcofaag verplaatst naar de crypte. Op het deksel zijn, grotendeels bedekt door een pleisterlaag, resten van een oorspronkelijke inscriptie zichtbaar. Leesbaar zijn de letters OLDO. Mogelijk staan die voor '[Bern]oldo'.

Van de bovenkerk is vooral in het schip de oorspronkelijke elfde-eeuwse architectuur nog goed bewaard. Dit schip is door twee statige rijen zuilen van rode zandsteen verdeeld in een middenschip en twee zijbeuken. De zuilen wegen zo'n 5500 kilo per stuk en hebben teerlingkapitelen, zuilbekroningen in de vorm van een halve dobbelsteen. Dit type kapiteel kwam rond 1020 in de mode. De uit één stuk natuursteen gehouwen zuilen werden via de Rijn aangevoerd vanuit steengroeven nabij Mainz. Omdat sommige zuilen grote scheuren vertoonden, zijn deze tijdens de laatste restauratie vervangen door basalten exemplaren, die rood werden geschilderd; de uitgenomen originelen staan nu aan het westelijk uiteinde van de kerk opgesteld. Het middenschip is hoger dan de zijbeuken en heeft boven de arcadebogen vensters. Dat de bogen en vensters niet recht boven elkaar zitten (er zijn zes bogen en zeven vensters) is eveneens karakteristiek voor de vroege elfde eeuw.

Aan de oostkant van het schip is een grote dwarsbeuk. Daarachter ligt, boven een crypte, een verhoogd koor met links en rechts een kapel. Helaas is zowel het koor als de zuidelijke kapel in gotische stijl verbouwd. Daarnaast heeft de protestantse wijkwast zijn werk gedaan. Alleen in de noordelijke zijkapel van het koor is nog sprake van romaanse schilderingen. Het meeste is puur ornament, maar in de halfkoepel van de apsis zijn vage resten zichtbaar van een Christus in een dubbele mandorla (een ellipsvormige omkadering). De staande figuren links en rechts zijn niet nader te identificeren. Ook in het schip zal in de middeleeuwen de kale witte muur tussen de bogen van de zuilen en de lichtbeukvensters met kleurige muurschilderingen zijn verlevendigd. Zelfs de kapitelen waren waarschijnlijk beschilderd en oogden daardoor minder streng en sober dan vandaag de dag.

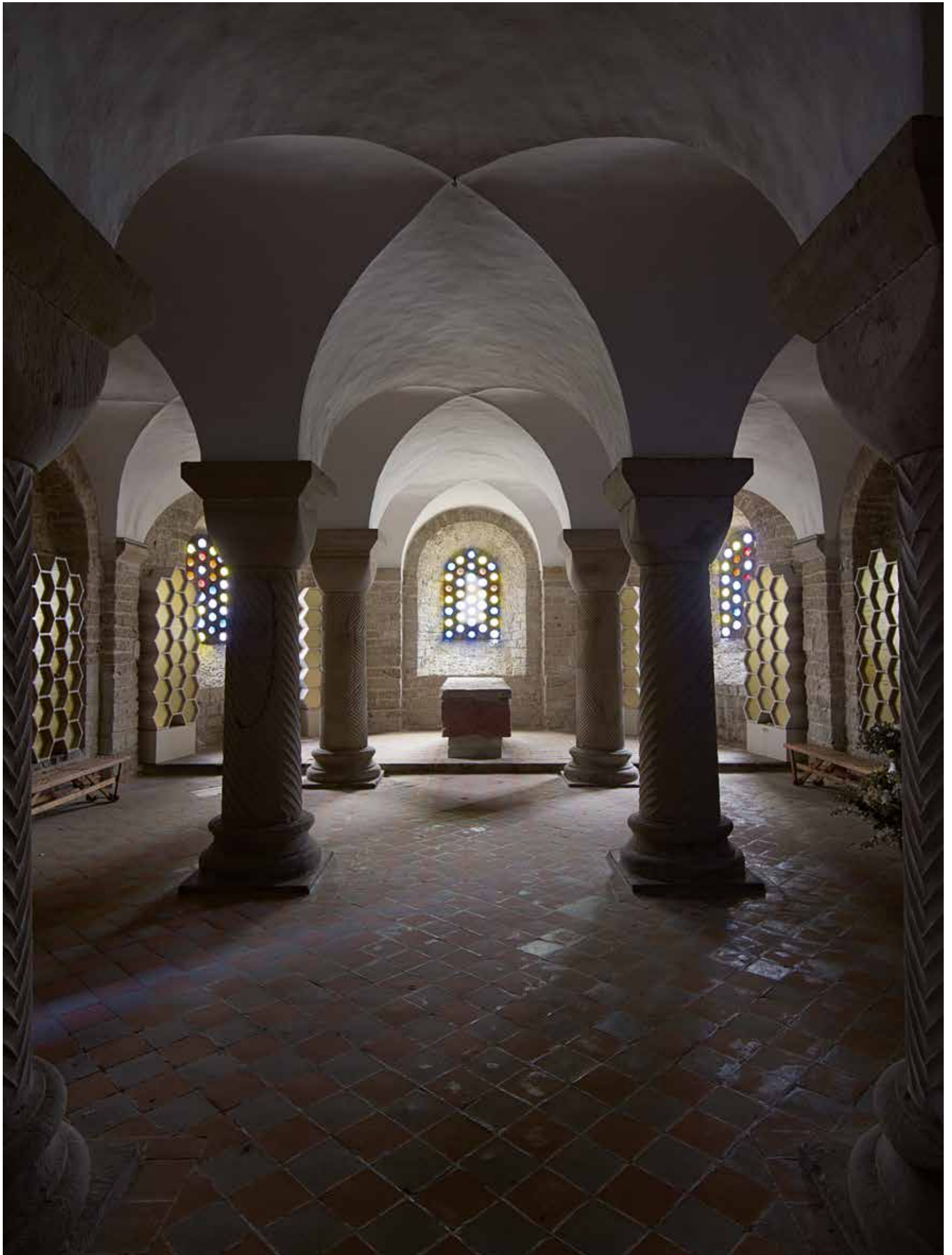
Meer nog dan de bovenkerk ademt de crypte de mystieke sfeer van het vroege romaans, al doet de almaar uitdijende reeks urnenbijzettingen enigszins afbreuk aan dit beeld. De ruimte is

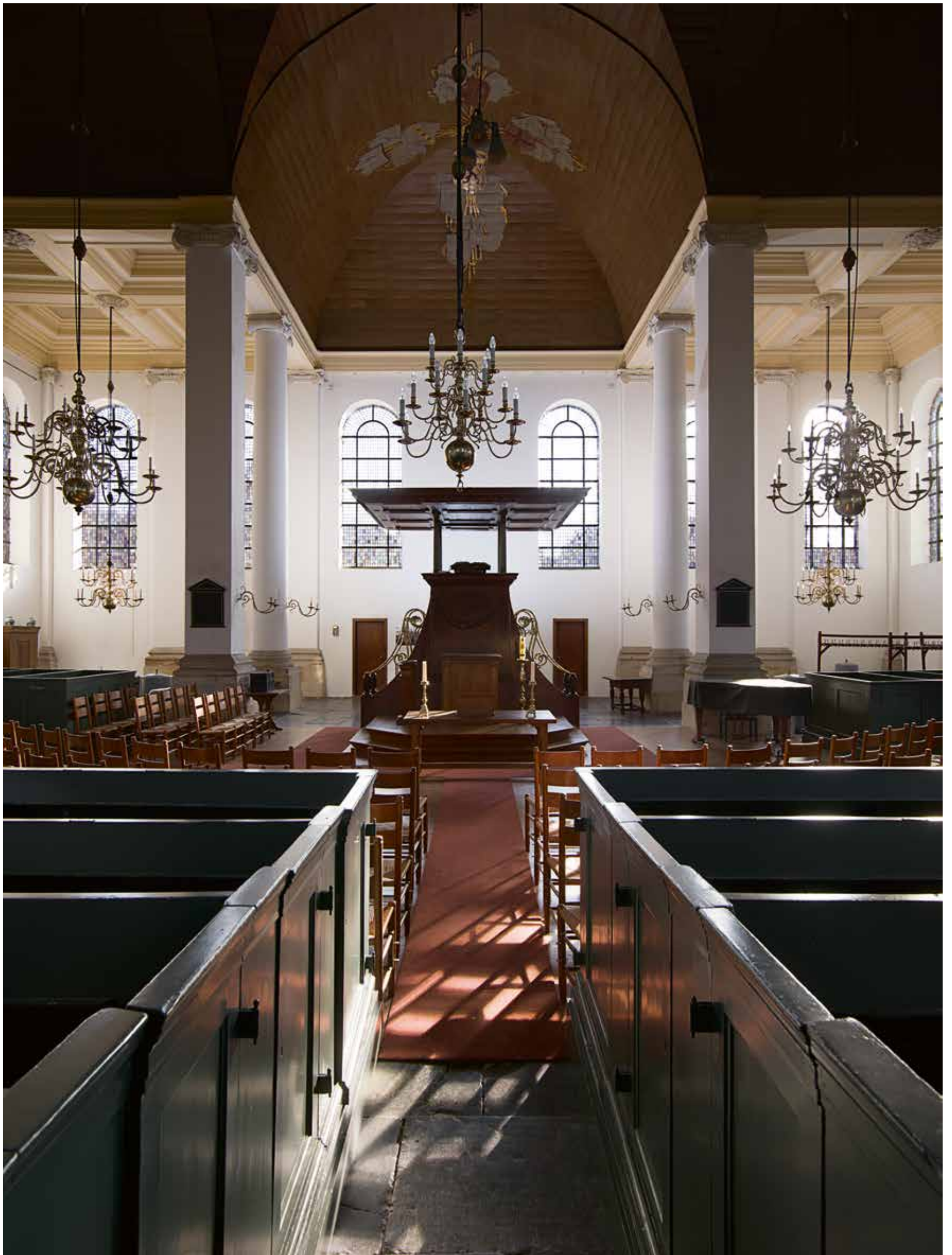

in drieën gedeeld door twee rijen van drie zuilen. Het bijzondere aan deze zuilen is dat ze bewerkt zijn met een horizontaal zigzagornament in het westen, spiralen in het midden en aan de oostzijde een staand zigzagornament.

In 1148 werd Utrecht geteisterd door een grote stadsbrand. Waarschijnlijk moest als gevolg daarvan ook de Pieterskerk worden hersteld. Daarvan getuigen de vier stenen twaalfde-eeuwse reliëfs die in 1965 in de vloer van de kerk werden teruggevonden, met nog enkele andere fragmenten. Deze reliëfs van kolenzandsteen, die vanuit Maastricht werden geïmporteerd, zijn tegenwoordig aan weerszijden van de opgang naar het koor geplaatst. Van links naar rechts zijn te zien: Christus die door twee mannen aan het kruis wordt genageld, een heerser op een troon die naar de kruisiging wijst, een engel op de legtombe van Christus en tot slot de drie Maria's die het graf komen bezoeken. Blijkbaar namen de kanunniken destijds – niet voor het laatst – de kans te baat om de kerk van een rijker en moderner interieur te voorzien.

22 | Nieuwe Kerk

Een tempel voor het Woord

Pieter Vlaardingerbroek

Weinig kerken zijn mooier in een stad ingebed dan de Nieuwe Kerk van Haarlem. De lage huisjes aan de Kerkstraat begeleiden het zicht naar de hoog oprijzende gevel met hierin de toegang tot de kerk. Boven de kerk is de spits van de oudere kerktoeren zichtbaar, een speels bouwwerk uit 1613, ontworpen door Lieven de Key. Deze toren stond vroeger naast de gotische voorganger van de Nieuwe Kerk, die bekendstond als Sint-Annakapel. Deze kapel werd vanaf 1645 vervangen door het huidige kerkgebouw, waarbij de naam werd gewijzigd in Nieuwe Kerk.

De Nieuwe Kerk werd ontworpen door Jacob van Campen (1596-1657). Het ontwerp van deze rooms-katholieke architect zou het toonbeeld worden voor het protestantse kerkinterieur uit de zeventiende eeuw. Het gebouw, dat in 1649 gereed kwam, is minstens vier keer geschilderd en elf keer getekend door de bekende schilder Pieter Saenredam (1597-1665), wat heeft bijgedragen aan de bekendheid van deze kerk.

Van Campen gaf de kerk een vierkante plattegrond, wat het grote voordeel had dat iedereen dicht bij de preekstoel kon zitten en daardoor de predikant goed kon horen. Binnen het vierkant verwerkte Van Campen een Grieks kruis.

Dit Grieks kruis heeft vier even lange armen, die in het interieur van de Nieuwe Kerk herkenbaar zijn aan hun tongewelf. Het eikenhouten tongewelf, dat is voorzien van wapenschilden van de stad en van Haarlemse geslachten, rust op een kroonlijst, die wordt ondersteund door Ionische zuilen en pijlers. In de kerkruimte staan nu banken en stoelen, maar oorspronkelijk waren er slechts enkele kerkenraadsbanken. De twee tochtportalen bij de ingangen en de preekstoel zijn wel oorspronkelijk.

De gehele kerk maakt een zeer serene indruk, waarbij de focus geheel en al gericht is op het meest bijzondere onderdeel van het kerkinterieur: de preekstoel. De preekstoel is zowel door zijn plaatsing als door zijn vormgeving bijzonder. Hij staat niet vast aan een zuil of een muur, maar is los in de ruimte geplaatst. Het klankbord zweeft op vier koperen zuilen, die zijn voorzien van een bijzondere orde die nog het meest de Korinthische benadert.

De bijzondere plaatsing van de preekstoel had niet alleen praktische redenen. Zij is, net als de plattegrond van de kerk, bepaald door zeventiende-eeuwse ideeën over de tempel van Jeruzalem.

Voor de tempelreconstructie van de jezuïet Juan Bautista Villalpando (1552-1608) bleek buitengewoon invloedrijk in het protestantse Nederland. De plattegrond van de Nieuwe Kerk is geënt op die van de Tempel en de plaats van de preekstoel komt overeen met die van het Heilige der Heiligen. Het vierkante klankbord van de preekstoel is aan de onderzijde in negen vlakken verdeeld, wat verwijst naar de plattegrond van het Tempelcomplex. De invloed van de Tempel komt bovendien terug in de buitenkant van de kerk. De sobere bakstenen gevels met steunberen die aan de onderzijde uitzwenken, lijken sterk op de gemetselde gevels van de Tempelberg. Van Campen heeft de oude Tempel van Jeruzalem als het ware vertaald in een nieuwe tempel in Haarlem.

De Nieuwe Kerk moet worden gezien als een tempel voor het Woord: alle aandacht is gericht op de predikant die aan zijn gemeente het Goddelijk Woord verkondigt. Op haar beurt belijdt de gemeente haar geloof door het zingen van psalmen. In eerste instantie gebeurde dat zonder orgel. Het duurde tot 1791 voordat het huidige orgel werd geplaatst. Dit orgel heeft een neo-

classicistische kas uit 1791, maar het pijpwerk is grotendeels afkomstig van het kleine koororgel uit 1523 van de Bavokerk op de Grote Markt. Omdat het orgel veel rijker is versierd dan de andere onderdelen van de kerk, is het bij binnentreden een van de belangrijkste blikvangers.

Sinds de plaatsing van het orgel is het interieur op enkele punten veranderd. Eind achttiende eeuw werd het plafond in een lichte kleur geschilderd, wat in de twintigste eeuw weer ongedaan werd gemaakt. De kerk werd in de loop der tijden steeds voller. In de zeventiende eeuw zaten de kerkgangers op losse stoelen, die bij een begrafenis in de kerk gemakkelijk konden worden verplaatst. Na het verbod op begraven in kerken werd de ruimte meer en meer gevuld met kerkenbanken. Het karakter van de kerk is door de banken echter niet aangetast. De enige ingreep die enigszins vreemd overkomt, is het glas in lood boven de ingang, dat in 1936 is gemaakt door Jaap Pronk. Dit donkere raam met de doop van Christus blokkeert het licht, dat in de rest van het gebouw zo heerlijk aanwezig is. Een kerkgebouw dat het Licht der Wereld verbeeldt: een beter ontwerp voor een protestantse kerk is niet denkbaar.

93 | Kruiskerk Bouwstenen van stralend licht

Peter Dillingh

Vanaf de Keizer Karelweg biedt de protestantse Kruiskerk de aanblik van een kathedraal. Het westwerk torent hoog boven de omgeving uit. Dat effect wordt nog versterkt door de bijna karikaturaal kleine bijgebouwtjes. De Kruiskerk, in 1951 in gebruik genomen als kerkgebouw voor de hervormde gemeente, is ontworpen in de periode van de Wederopbouw, met de karakteristieke grote gebaren van die tijd. Architect Marius Duintjer (1908-1983) buitte de mogelijkheden van de bouwlocatie ten volle uit. Hij maakte gebruik van de zichtas met een waterpartij en hij plaatste het kerkgebouw zonder hek of haag in het wandelpark, waar ook een speelweide en een openluchttheater zijn. Daarmee benadrukte hij de plaats van de kerk: in het midden van de naoorlogse samenleving. Het ontwerp van de Kruiskerk grijpt terug op klassieke vormen, van het hoge torenfront aan de westzijde tot en met de oriëntatie op het oosten. Vernieuwend is wel de plattegrond met zijn hoekige buitenmuren in de vorm van vouwwallen. Ze omgeven de kerkzaal als een moderne kapellenkrans. In de bakstenen wanden zijn geen gewone ramen aangebracht, maar wel duizend kleine openingen omrand door schokbeton. Die kleine, vierkante perforaties maken de wanden transparant

en geven bij zonnig weer een prachtig stralend effect. Er wordt verteld dat Duintjer tijdens een boswandeling zo werd gegrepen door het spel van het zonlicht met de takken en bladeren, dat hij heeft geprobeerd dit te benaderen in zijn architectuur.

Tijdgenoten konden het resultaat appreciëren. De rooms-katholieke kerkbouwcriticus A.J.J. van Rooy bijvoorbeeld was in 1953 lyrisch: door 'al het schuin-op-schuin zetten' was een vormen spel ontstaan 'van weinig stabiliteit, waarvan merkwaardigerwijs een weldadige rust uitgaat'; 'er is iets van onbepaaldheid en durende beweging in het blanke interieur met zijn duizend vensters.'

Vergeleken daarmee maakt de inrichting op het eerste gezicht een klassieke indruk, met twee grote bankenblokken en een middenpad, gericht op de preekstoel. Toch verzette Duintjer zich tegen wat hij noemde de 'ver voortgeschreden verburgerlijking' in de protestantse kerkbouw. In lijn met de liturgische beweging vond hij dat een kerk iets heel anders moest zijn dan een vrome gehoorzaal. Het interieur van de Kruiskerk getuigt daarvan. Centraal staat de kansel als symbool van het Woord, maar in het midden van de gemeente is er bovendien een herkenbare vaste plaats voor de sacramenten van doop en avondmaal op een verhoogd podium. Het royale klankbord maakt daarboven als het ware een zegenend gebaar.

De liturgische beweging pleitte ook voor knielbanken. De Kruiskerk was de tweede hervormde kerk die daarmee werd ingericht. Knielend bidden, hoewel theologisch verantwoord, bleef onwennig. Bij de renovatie van de Kruiskerk in 2003 zijn de knielbanken dan ook geruisloos verdwenen. Abstracte vormen en een verrassende lichtval bepalen het beeld van de Kruiskerk. Toch speelt ook figuratieve kunst een belangrijke rol in het ontwerp: klassieke symbolen in een eigentijdse vormgeving. Zo sneed beeldhouwer Ben Guntenaar op de kansel een duif, het symbool van de Heilige Geest. Bovendien verwerkte hij een voorstelling van Jona en de vis in het roodkoperen deksel van de doopvont. De moderne vormgeving is doorgevoerd tot in de details, zoals de sierlijke handgrepen van de tochtdeuren in de vorm van korenaren.

Modern is ook de zichtbare staalconstructie met portaalspanen in het schip. De schilder-glazenier Jan Ooms beschilderde de kolommen

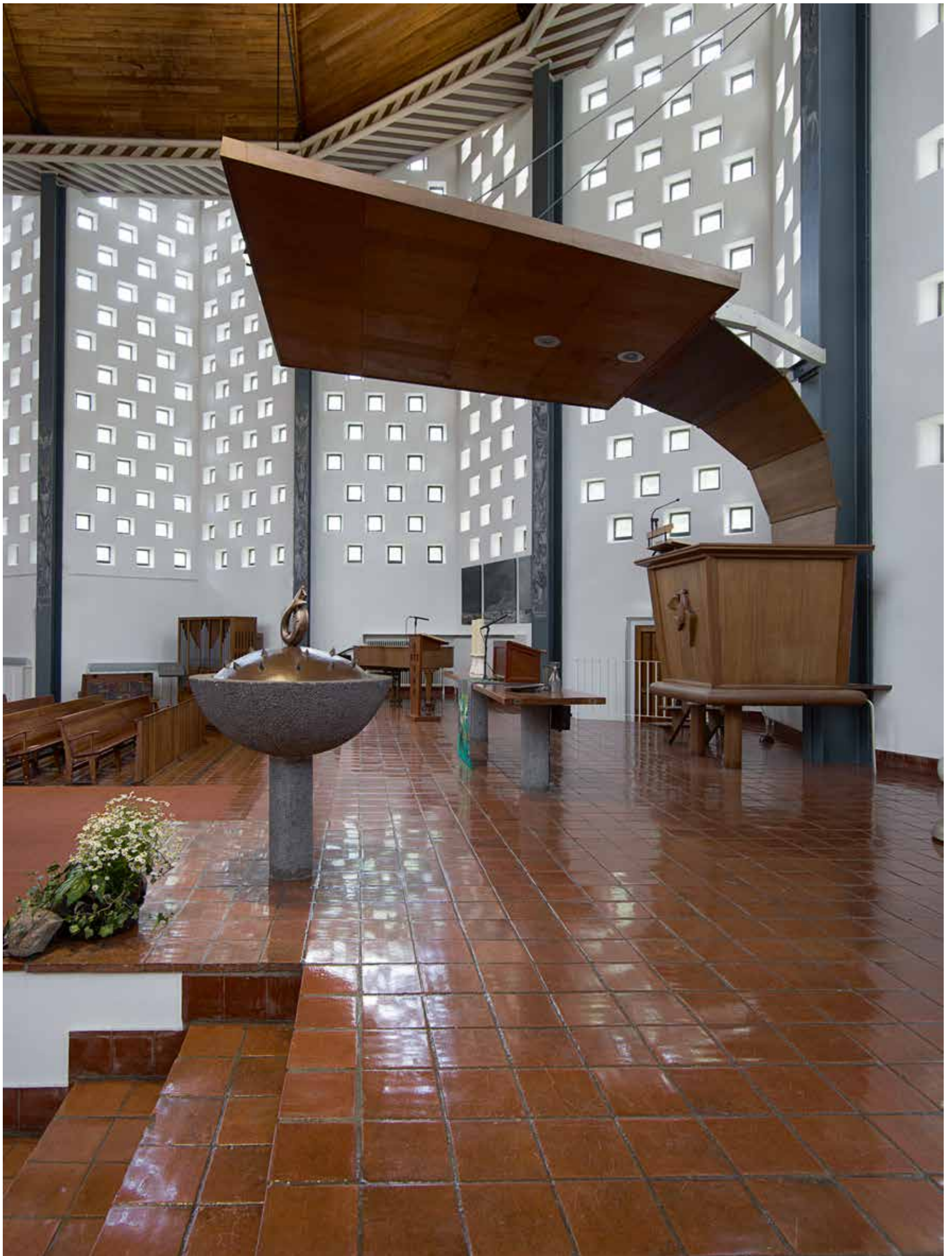

met apostelfiguren: de apostelen als 'pilaren van de kerk'. Zoals de Kruiskerk is georiënteerd op het oosten, zo richten alle figuren op de kolommen hun gezicht naar het oosten. Op de middelste kolom, achter de kansel, is de verzen Christus te zien. De tekenen van zijn lijden en sterven zijn zichtbaar: de doornenkroon en de doorboorde handen. De Christusfiguur is afgebeeld tegen de achtergrond van het Lam Gods dat de kruisvaan draagt.

Links en rechts van het liturgisch centrum zijn twee aan twee de evangelisten afgebeeld met hun symbolen: Matteüs met een gevleugelde mens, Marcus met een leeuw, Lucas met een stier en Johannes met een arend. Op de balustrade van de orgelgalerij tegenover de kansel zijn voorstellingen aangebracht van Paulus en Filippus. Links is Judas Iskariot afgebeeld, de verrader van Jezus, in de wurggreep van een slang.

In het interieur van de Kruiskerk als protestantse kerk staan het Woord en de sacramenten centraal. Maar met de schilderijen van de verzen Christus en de apostelen wordt de Kruiskerk uitdrukkelijk geplaatst in een breder oecumenisch perspectief. Zo verenigde Duintjer klassieke, traditionele en moderne elementen in een overtuigend ontwerp.

Overzicht kerken

Adressen en literatuur

1 | Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw Sterre der Zee

Onze Lieve Vrouweplein 9
Maastricht

De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Limburg. Geïllustreerde beschrijving, eerste stuk: De monumenten in de Gemeente Maastricht, vierde aflevering, 's-Gravenhage 1938.
A.F.W. Bosman, *De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht. Bouwgeschiedenis en historische betekenis van de oostpartij*, Zutphen 1990.
M.L. de Kreek, *De kerkschat van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Maastricht*, Amsterdam 1994.

2 | Pieterskerk
Pieterskerkhof 3
Utrecht

A.J.J. Mekking, 'Een kruis van kerken rond Koenraad's hart', in: A.C. Esmeijer, A.M. Koldewij, J. Kool e.a. (red.), *Utrecht. Kruispunt van de middeleeuwse kerk* (serie: Clavis Kunsthistorische Monografieën VII), Utrecht/Zutphen 1988, 21-53.
C.L. Temminck Groll, 'De St.-Pieterskerk te Utrecht', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 81 (1982), 75-118.

3 | Basiliek van de H. Plechelmus
St. Plechelmusplein 4
Oldenzaal

M.H. Breithbarth-van der Stok, *De Plechelmusbasiliek te Oldenzaal*, Hengelo 1986.
G. Goorhuis, J. Oude Nijhuis (red.), *Plechelmus. Zijn kerk, liturgie en kapittel te Oldenzaal*, Zutphen 2005.
H.J. Lenferink, *De St. Plechelmuskerk te Oldenzaal. Vorm, geschiedenis en betekenis*, Utrecht 1998.

4 | Johanneskerk
Greate Buorren 1
Britsum

F.A.C. Haans, 'De hervormde kerk te Britsum. Een verzwegen kerk onderzocht en gewaardeerd', *Bulletin KNOB* 99 (2000), 2-25.
E.S. Klinkenberg, 'De middeleeuwse schilderingen in de NH Kerk te Britsum', *Bulletin KNOB* 99 (2000), 26-45.
D. van Weezel Errens, 'Passie in Britsum', *Keppelstok* (1999), VI 217-VI 232.

5 | Domkerk
Achter de Dom 1
Utrecht

A. Graafhuis, *In en om de Domkerk. Bij de opening van de gerestaureerde Domkerk te Utrecht*, Utrecht 1988.
A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht 2011.
E.J. Haslinghuis, C.J.A.C. Peeters, *De dom van Utrecht* (serie: De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), 's-Gravenhage 1965.

6 | Dorpskerk
Kerkpad 8
Krewerd

T. Brandsma, 'Doxalen in de Groninger Ommelanden 1', *Groninger kerken* 11 (1994), 103-118.
C.H. Edskes, 'Een beknopte geschiedenis van het orgel in de Ned. Herv. kerk te Krewerd', *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken* 1 (1969-1974), 27-31.
J.E.A. Kroesen, 'De "squints" in het doksaal van Krewerd. Een middeleeuwse liturgische intercom', *Groninger kerken* 21 (2004), 68-74.

7 | Onze-Lieve-Vrouwe-Munsterkerk
Munsterplein 1
Roermond

A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*, Zwolle-Zeist 1995, 50-64.
F.P.J. Slenders, *Waar het koepel-dragend Munster rijst. Historisch overzicht betreffende de Onze Lieve Vrouwe Munsterkerk*, Roermond 1984.
H. Tummers (red.), *Het praalgraf van Gerard van Gelre en Margaretha van Brabant in de Munsterkerk te Roermond. Geschiedenis en restauratie van een uitzonderlijk monument*, Roermond 2008.

8 | Kapel van het Sint-Anna Aalmoeshuis
Middelstegracht 4
Leiden

P.J.M. de Baar, 'De stichting van het St. Annahofje', in: P.J.M. de Baar, e.a. (red.), *Sint Annahofje*, Leiden 1985, 1-5.
I. Leermakers en F.I. Welling, *Doorgangen en poorten naar de Leidse Hofjes*, Leiden 1997, 16-24.
I.W.L. Moerman, 'De inventaris van de kapel en van het regentenhuis', in: P.J.M. de Baar, e.a. (red.), *Sint Annahofje*, Leiden 1985, 43-61.

9 | Walburgiskerk
Kerkhof 3
Zutphen

Paul le Blanc, 'De restauratie van de muur- en gewelfschilderingen in de St.-Walburgiskerk te Zutphen opnieuw bezien', in: *Publicatieband Stichting Oude Gelderse Kerken* III, afl. 18 (voorjaar 1984), 151-172.
Michel Groothedde (red.), *Momenten uit de geschiedenis van de St.-Walburgiskerk te Zutphen*, Zutphen 1999.
E.H. ter Kuile, *Het Kwartier van Zutphen* (serie: De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst), Den Haag 1958.

10 | Sint-Petrus' Bandenkerk
Grote Markt 24
Venray

H. Tummers (red.), *Kathedraal van de Peel. Sint Petrus' Banden Kerk Venray. De rijkste kerk van Nederland*, Wijk en Aalburg 2007 (2e druk).
www.petrusbandenkerkvenray.nl.

Colofon

Uitgave

WBOOKS
info@wbooks.com | www.wbooks.com
i.s.m.
Museum Catharijneconvent, Utrecht
info@catharijneconvent.nl | www.catharijneconvent.nl
en
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort
info@cultureelerfgoed.nl | www.cultureelerfgoed.nl

Redactie

Marc de Beyer *Museum Catharijneconvent*
Albert Reinstra *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*
Pia Verhoeven *Museum Catharijneconvent*

Fotografie

Arjan Bronkhorst

Auteurs inleiding

Sible de Blaauw *Radboud Universiteit Nijmegen*
Justin Kroesen *Rijksuniversiteit Groningen, University Museum of Bergen (Noorwegen)*

Interviews

Koos de Wilt

Eindredactie

Eelco Beukers

Ontwerp

Studio Berry Slok, Amsterdam

Projectondersteuning

Birgit van den Hoven *TGV Teksten & Presentaties*
Iris Toussaint *TGV Teksten & Presentaties*

Werkgroep Kerkinterieurs in Nederland

Marc de Beyer *Museum Catharijneconvent, projectleider*
Sible de Blaauw *Radboud Universiteit Nijmegen*
Jaap Broekhuizen *Protestantse Kerk in Nederland, Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO-K)*
Eloy Koldewij *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*
Jos Koldewij *Radboud Universiteit Nijmegen*
Justin Kroesen *Rijksuniversiteit Groningen, University Museum of Bergen (Noorwegen)*
Sebastiaan van der Lans *Museum Catharijneconvent, projectmedewerker*
Albert Reinstra *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*
Pia Verhoeven *Museum Catharijneconvent*
Herman Woorts *Rooms-Katholieke Kerk, Aartsbisdom Utrecht*

Ondersteuning werkgroep

Richard de Beer *Museum Catharijneconvent*
Marco Blokhuis *Museum Catharijneconvent*
Tessa Luger *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*

Kerkelijke klankbordgroep

Régis de la Haye *Rooms-Katholieke Kerk, OLV Sterre der Zee, Maastricht*
Peer Houben *Rooms-Katholieke Kerk, Bouwbureau bisdom Haarlem-Amsterdam*
Roel Knijff *Protestantse Kerk in Nederland, protestantse gemeente Engelen*
Hans Kronenburg *Protestantse Kerk in Nederland, oud-predikant Domkerk Utrecht*
Dick Schoon *Oud-Katholieke Kerk Nederland*
Hans Uytendogaard *Protestantse Kerk in Nederland, emeritus secretaris erediens*
Rineke Verheus *Algemene Doopsgezinde Sociëteit*
Rolf Wagenaar *Rooms-Katholieke Kerk, bisdom Groningen*
Martin L. van Wijngaarden *Protestantse Kerk in Nederland, Evangelisch-Lutherse Kerk Rotterdam, Stichting Protestants Kerkelijk Kunstbezit*

Erfgoed klankbordgroep

Peter Breukink *Stichting Oude Groninger Kerken, Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen*
Bernadette van Hellenberg Hubar *Vanhellenberghubar.org, kunst, cultuur & erfgoed*
Sytse ten Hoeve † *Stichting Alde Fryske Tsjerken*
Wies van Leeuwen *Provincie Noord-Brabant, cultuur en monumentenzorg*
Brigitte Linskens *Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen*
Marisa Melchers *Zelfstandig erfgoedprofessional*
Nico Peek *Stichting Oude Gelderse Kerken*
Peter te Poel *Bondefanten Museum, bisdom Roermond*
Ronald Stenvert *Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis*
Herman Wesselink *Universiteit van Amsterdam*
Ab Warffemius *Oud-medewerker Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

© 2016 WBOOKS

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam. © c/o Pictoright Amsterdam 2016.

ISBN 978 94 625 8126 5
NUR 648, 680

Afbeeldingen

Omslag voorzijde Maastricht, Basiliek van Onze-Lieve-Vrouw Sterre der Zee; *omslag achterzijde* Udenhout, Sint-Lambertuskerk; pp. 2-3 Andijk, Gereformeerde Kerk; pp. 4-5 Breda, Grote- of Onze-Lieve-Vrouwekerk; pp. 6-7 Apeldoorn, Grote Kerk; pp. 10-11 Andijk, Gereformeerde Kerk; pp. 12-13 Oudenbosch, Basiliek van de HH. Agatha en Barbara; pp. 14-15 Amsterdam, Oude Kerk; pp. 38-39 Breda, Grote Kerk; pp. 106-107 Middelburg, Oostkerk; pp. 184-185 Houthem-Sint Gerlach, Sint-Gerlachuskerk; pp. 238-239 Utrecht, Sint-Willibrorduskerk; pp. 290-291 's-Gravenhage, Pastoor van Arskerk; pp. 376-377 Geldrop, H. Brigidakerk; p. 378 kaart Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed; p. 395 Heilig Landstichting, Cenakelkerk

Alle fotografie is van de hand van Arjan Bronkhorst, behoudens de exterieurfoto's 12, 15, 20, 30, 38, 45, 69 en 89 op blz. 379-388: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

museum Catharijneconvent Utrecht

 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

BankGiroLoterij

 PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS

 Donatus
De Kerk en de Monumentenzorg

FENTENER
VAN
VLISINGEN
FONDS
SHV

OKS
Ottema-Kingma Stichting

De pracht, diversiteit en gaafheid van kerkinterieurs in Nederland is onovertroffen, maar vaak ook onbekend. Reden genoeg om die rijkdom te tonen. Aan de hand van honderd karakteristieke voorbeelden, sfeervol in beeld gebracht en deskundig beschreven, maakt de lezer kennis met dit bijzondere erfgoed vol verhalen. *Kerkinterieurs in Nederland* is een verbluffende ontdekkingstocht langs katholieke, protestantse en joodse bouwwerken, waarin bekende en onbekende bouwmeesters, kunstenaars en ambachtslieden religieuze ideeën en gevoelens steeds weer anders hebben vormgegeven.